ЖУРНАЛ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ
Том 3 (№ 1). Березень 2004
Видання Тернопільської академії народного господарства

Ринок фінансово-банківських послуг

Сергій ЮРІЙ,
Наталія БАК

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ: ІНФРАСТРУКТУРА ПОДАТКУ З ДОХОДІВ ФІЗИЧНИХ ОСІБ В УКРАЇНІ

Резюме

На основі аналізу функціонування податку з доходів фізичних осіб визначено переваги та недоліки українського варіанта, обґрунтовано недоліки юридичної бази справляння відповідного податку.

Ключові слова

Фінансова політика, фінансова інфраструктура, податок, податкове навантаження, соціальне ринкове господарство.

© Сергій Юрій, Наталія Бак, 2003.

Юрій Сергій, докт. екон. наук, професор, Тернопільська академія народного господарства, Україна.
Бак Наталія, канд. екон. наук, доцент, Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, Україна.

1. Загальнотеоретичні основи

Початок XXI ст. відзначений зламом відповідних стереотипів щодо розвитку економічних систем суспільства. Саме функціонування та діалектичний розвиток економічної системи вимагає узгодженості і збалансованості інтересів усіх рівнів суспільних відносин. Прагматизм дослідження структури економічних інтересів, які визначають модель поведінки суб'єктів господарського комплексу, передбачає, що: диверсифікація національної економіки обумовлена сировинним чинником, поглинаючими можливостями споживчого ринку та можливостями застосування відносно вільних капіталів, перелив яких здійснюється під впливом дій об'єктивних економічних законів. Тому не можна не погодитися з вітчизняними фінансистами В. Федосовим, В. Опаріним та С. Льовочкіним, які стверджують, що ігнорування чиїхось інтересів рано чи пізно призведе до негативних наслідків для всіх [14: 11]. Проте, щоб забезпечити реалізацію прагматичних інтересів, необхідна ефективна економіка, яка може успішно функціонувати при раціональній фінансовій інфраструктурі. Більше того, становлення незалежності України докорінним чином змінило середовище, в якому функціонує така інфраструктура. Визначальними чинниками цього процесу стали не лише розбудова ринку, а й активні процеси державотворення та утвердження демократичних засад розвитку. Внаслідок демократизації та побудови соціально орієнтованої економіки індивідуальні, групові, реґіональні інтереси різноманітного оформлення отримали можливість активного впливу на фінансову політику, сьогодення якої набуває вимушено координувальної місії між державними інтересами та інтересами реґіонів. При цьому фінансова роль держави зростає не тільки кількісно, а й, насамперед, якісно. Практика тисячолітнього розвитку суспільства свідчить, що його стратегія буде успішною, коли вона базується на економічних факторах, що є найвизначальнішими у загальному розвитку. Економічне зростання можливе, в першу чергу, за допомогою інформаційного сектору, ключове місце в якому нині посідають комп'ютерні та комунікаційні технології. Вони формують передумови для диверсифікації товарного асортименту й комп'ютеризації інших секторів виробництва в нову економіку. Більше того, поряд із інформаційним проривом, суспільству не обминути революційних технологій: біотехнологій, у тому числі нових медичних технологій і генної інженерії, робототехніки і нинотехнологій.

У країнах із розвинутою економікою такі чинники мають менші обмеження і більші можливості для саморозвитку. Однак у ринковій системі господарювання економічні стосунки опосередковано регулює держава. Вона встановлює та контролює дотримання законів і юридичних актів, які регламентують господарську діяльність, відіграє головну роль у наданні основних суспільних благ, а також виконує певні функції, характерні для сучасного рівня суспільного розвитку: антимонопольне регулювання, захист прав споживачів, пенсійне забезпечення, соціальне страхування і стимулювання

відповідних ринків. Держава здійснює зовнішньоекономічне регулювання, яке нині дедалі сильніше впливає на формування соціально орієнтованої економіки, і, здебільшого, виступає учасником господарської діяльності. Отже, суспільство свідомо здійснює обмеження в окремих напрямках прояву економічних відносин, спрямовує їх розвиток.

Аналізуючи становлення ринкової економіки, доречно зробити висновок, що вона являє собою реалізовану соціально-демократичну концепцію суспільних відносин з жорстким державним контролем за підприємницькою діяльністю, з міцною системою соціального та правового захисту населення. Головними складовими соціально орієнтованої ринкової економіки є: рівність перед законом державних суб'єктів усіх видів власності; вільне, але під наглядом держави, ціноутворення, за винятком прямого регулювання державою цін на базові для життєдіяльності населення та економіки товари і послуги; підтримка базових стратегічних галузей економіки, що здійснюється в межах національної системи економічного забезпечення інтересів держави шляхом розміщення держзамовлення, формування та утримання держрезерву, державного стимулювання промислового експорту у країни, що розвиваються; регульований доступ на внутрішній ринок товарів, послуг, робочої сили іноземних держав із формальним правом для всіх господарюючих суб'єктів на підприємницьку та зовнішньоекономічну діяльність; пріоритетне використання бюджетних коштів на соціальний захист, розвиток загальної та професійної освіти, наукові дослідження, охорону здоров'я; наявність незалежних профспілок, зусиллями яких забезпечено підписання тарифної угоди між роботодавцями та профспілками; жорсткий, однаковий для всіх правопорядок, встановлений згідно з прийнятими демократичним шляхом законами.

Більш ніж дванадцятирічне існування незалежності України показало, що демократизація, поряд із вагомими перевагами, відкрила шлях і ряду негативних тенденцій. Дійсність засвідчила, що рух централізованих фондів грошових коштів може відбуватись у відриві від процесів матеріального виробництва; пріоритет інтересів окремих структур, ланок, реґіонів не співпадає в ланцюгу відтворювальних процесів, а реальні світоглядні цінності можуть замінюватися популістськими закликами. Фінансові ж рішення не завжди відповідають об'єктивним реаліям і можливостям економіки.

Досліджуючи атрибути соціально орієнтованої економіки, можна чітко відстежити закономірності, за яких узгодження реалізації економічних інтересів кожної людини, кожного суб'єкта господарювання та держави загалом відбувається через фінансову інфраструктуру. Більш того, саме через дану систему діють економічні стимули.

Виражаючи складне суспільне явище, атрибути фінансової інфраструктури наділені різними багатоплановими суспільними ознаками і формами прояву.

Однією з найбільш суттєвих і значущих ознак, що характеризують ефективну економіку, є її соціальна спрямованість. Власне соціальна спря-

мованість економіки є невід'ємним елементом, найголовнішою ознакою цивілізованого суспільства. Вона передбачає наявність політичних програм у сфері зайнятості та безробіття, а також охорони здоров'я, впровадження освітніх і наукових розробок; визначає розподіл видатків держави; забезпечує створення системи соціальних гарантій, упорядкування пільг, чіткої регламентації компенсацій і максимального обмеження привілеїв; впливає на загальну ситуацію в Україні та життєвий рівень населення і охоплює всі проблеми як макро-, так і мікроекономічного рівня.

Дослідження проблем фінансової інфраструктури в контексті забезпечення соціально-економічного розвитку показує, що найактуальнішим залишається рівень оподаткування. Він є одним з основних фінансових економічних показників, що суттєво впливає як на доходну частину бюджетів усіх рівнів, так і на всі економічні процеси державотворення та розвитку адміністративно-територіальних одиниць. Від оптимальності визначення величини зазначеного показника залежить обсяг фінансових ресурсів для виконання державою та органами місцевого самоврядування відповідних соціально-економічних функцій і забезпечення економічного зростання.

2. Парадигма перерозподілу фінансових ресурсів між державним і місцевим бюджетами

Нова парадигма оподаткування, що формується в Україні, потребує практичних рекомендацій щодо вирішення проблеми величини перерозподілу фінансових ресурсів між державним і місцевими бюджетами. Соціальноорієнтована ринкова економіка створює підґрунтя для зміцнення демократичних засад місцевого самоврядування. Водночас така економіка формує соціал-демократичну політичну доктрину та соціально-правовий консенсус у сфері державного устрою, що є основою політичної, економічної та соціальної стабільності в усіх сферах життєдіяльності будь-якого суспільства, у тому числі й українського. Європейський досвід свідчить, що бувають періоди життя країни, коли приймають не найкращі рішення, а лише ті, що ґрунтуються на соціально-політичному консенсусі, який становить базу суспільної стабільності.

Теоретичними основами концепцій соціального ринкового господарства є положення про вплив інституцій і правил на поведінку суб'єктів господарювання та про органічне поєднання економічної конкуренції та свободи ринку з соціальними гарантіями й компенсаціями. Фактично йдеться про захист конкуренції та свободи в економіці, про поєднання на цій основі вільної ініціативи з гарантованим завдяки економічному зростанню соціальним поступом. Основна проблема, що постає як перед теоретиками, так і перед практиками, – це визначення меж опріорії проблем державотворення, котрі

має розв'язати центральна влада, і тих, що покладаються на місцеве самоврядування. Цілком справедливо зауважують А. Буряченко та М. Палій, що ключовим питанням у цьому контексті залишається визначення принципу розподілу доходів між гілками влади, визначення можливих варіантів здійснення державних витрат і реформування системи доходів для їхнього фінансування, формування системи забезпечення фінансовими ресурсами органів місцевої влади [5: 14]. У цьому положенні центральним визначальником залишається домінанта меж: кому і скільки платити та як витрачати. Таким чином, пріоритетною виступає сутність: створення правил гри і гра за цими правилами.

Відомий інвестор сучасності Джордж Сорос зазначає, що створення правил гри включає колективні рішення, тобто політику. Гра за правилами включає індивідуальні рішення, тобто ринкову поведінку [13: 23]. І далі, що цілком актуально для України, Д. Сорос підкреслює схильність людей до «голосування гаманцями» і лобіювання законодавства, яке служить їхнім власним інтересам. Та найгірше те, що виборці і законотворці також часто ставлять свої особисті інтереси вище від суспільних. Замість того, щоб діяти на підставі певних загальнолюдських цінностей, політичні лідери прагнуть бути обраними за будь-яку ціну і, завдяки пануванню ідеологій ринкового фундаменталізму, це вважається природним, раціональним, а часом навіть бажаним способом досягти мети. Така «слухняна» політика розвиває постулати, на яких, власне, й побудована система представницької демократії.

Звісно, протиріччя між особистими інтересами політиків і суспільними інтересами існували завжди. Проте вони значно загострилися з поширенням поглядів, за якими успіх, виражений у грошовій формі, ставлять вище від загальнолюдських цінностей, таких, як, наприклад, чесність. Отже, поширення впливу корисних мотивацій і зменшення ефективності процесу колективного ухвалення рішень полюють одне на одного у рефлективний спосіб. Зведення корисливих інтересів у ранг моральних принципів скорумповує політику, а неспроможність політики, у свою чергу, стає найсильнішим аргументом на користь надання ринкам повної свободи.

У цьому контексті особливу увагу привертає те, що в умовах ринкової економіки фінансування розвитку економіки реґіону не є обов'язковою функцією місцевих органів влади. Більшою мірою органи самоврядування забезпечують соціальну стабільність реґіону. Однак ситуація в Україні погіршується ще й тим, що в нинішніх умовах немає можливості передати частину соціальних витрат на підприємницькі структури та доходи громадян. Це зумовлено низьким рівнем заробітної плати й збитковістю частини суб'єктів господарювання. Тому неможливість скорочення витрат державного бюджету виключає різкі зміни у системі оподаткування. Зарубіжний досвід свідчить, що діяльність держави обмежується наданням суспільних товарів і послуг. Інші ринкові блага виробляють, надають і фінансують самостійні суб'єкти господарювання. Яскравий приклад цього – зміна місця реєстрації суб'єкта господарювання фірми «Союз-Віктан». Отже, фінансова самостій-

ність місцевих органів влади залежить не від фінансових ресурсів реґіону, а від тих коштів, які перебувають у розпорядженні місцевих органів влади, тобто доходів відповідного бюджету.

Фінансова практика виробила, переважно, два підходи до формування місцевих бюджетів. Перший – це принцип бюджетної еквівалентності, або фіскальної рівності. Другий – це принцип національної солідарності, який отримав назву «вирівнювання фінансових можливостей». В основі першого принципу лежать ідеї податкової справедливості, або фіскальної рівності, застосовувані в даному випадку не тільки щодо окремих громадян чи суб'єктів господарювання, а й щодо жителів реґіону загалом. Згідно з цим принципом, фінансування місцевих бюджетів має безпосередньо залежати від того податкового навантаження, яке несуть жителі реґіону. Це означає, що кожен реґіон може забезпечити надання більшої кількості суспільних благ і підвищення добробуту своїх мешканців за умов одержання достатнього обсягу податкових надходжень у реґіоні. Дотримання першого принципу означає, що можливості одержання жителями реґіону суспільних благ і послуг, які надають за рахунок місцевих бюджетів, мають визначатися обсягом податків, які збирають у реґіоні. Такий підхід не тільки є соціально справедливим, а й, як правильно зазначає І. Луніна, створює стимули для ефективного розвитку реґіонів [10: 187–188].

Аналізуючи практичне застосування цього принципу, необхідно зауважити окремі аргументи, з огляду на які держава має прагнути певною мірою вирівнювати фінансові можливості реґіонів. Для того, щоб ефективно працював фінансовий механізм реґіонування, необхідно формувати грошове забезпечення відповідних органів влади, виходячи з реально наданих їм повноважень.

Другий принцип базується на спільному бажанні промислових і сільськогосподарських реґіонів функціонувати як єдиний господарський комплекс держави. Він передбачає перерозподіл фінансових ресурсів із тим, щоб у такий спосіб підтримувати більш-менш однаковий рівень забезпечення реґіонів суспільними благами. Таким чином, дефініція податків виступає не просто як економічна, а й як соціальна, що достеменно має враховуватись у реґіональній політиці. Більш того, суспільна ціна податків вимірюється втратою частки особистого добробуту конкретними платниками з переміщенням цієї частини через бюджетну систему до всього населення України. Отже, розуміння податку як об'єктивно обумовленого платежу фізичних і юридичних осіб до бюджетів органів влади різних рівнів, прийнятне, здебільшого, для практичних цілей. У теоретичному плані варто зауважити, що будь-який податок, крім фіскальної та регулятивної дії, має ще й побічні, зовнішні для фіску, соціальні наслідки.

Еволюція фінансових знань про суспільний характер податків нерозривно пов'язана з теоретичною концепцією державних благ. Державні блага – це такі види суспільних благ, джерелом забезпечення яких є кошти органів державної влади. Ті блага, що є суспільними, не виробляє і не надає

приватна економіка, а забезпечує лише функціонування держави. Причому, якщо держава – інститут виробництва незамінних суспільних благ, то реалізують ці блага споживачі за цінами, рівень яких запроваджено за суспільною згодою. Ціною суспільних благ є податки, а оплата державних благ – достовірне використання податкових надходжень. Завдяки цьому між державою – виробником суспільних благ – і суспільством, можливо, досягається еквівалентна мінова угода «блага – податки».

У цьому контексті важливою складовою механізму суспільного вибору є правила і процедури, за якими відбувається прийняття фінансових рішень. Від правил колективної взаємодії, що застосовують, значною мірою залежить власне її результат. Особливість правил колективного контрактування полягає у тому, що вони можуть по-різному сприяти реалізації інтересів окремих учасників суспільного вибору: забезпечувати загальнокорисність прийнятих рішень або ж перерозподільчий характер. У такий спосіб вони сприяють або перешкоджають репрезентативності державних фінансів.

Так, лише при прийнятті фінансових рішень за правилом одноголосного схвалення забезпечується повне врахування інтересів усіх учасників процесу прийняття колективних рішень. Унікальність правила одноголосності полягає в урахуванні інтересів кожного та відповідних структур. Проте в умовах сучасного суспільства прийняття фінансових рішень на рівні держави неможливе за безпосередньої участі кожного громадянина. Це правило вимагає значних витрат часу та ресурсів для знаходження компромісу, який влаштував би всіх.

За всіх інших правил прийняття рішень має місце негативний ефект для тих, чиї уподобання не збігаються із загальноприйнятим рішенням. Дані ефекти мають цілком очевидну перерозподільчу природу – при фінансуванні суспільних благ отримують користь члени групи певного кола.

Аналізуючи структуру бюджету України [14: 254], необхідно відзначити «унікальне» явище, яке запровадили вітчизняні політики. Це поділ бюджету на дві складові – загальний і спеціальний фонди. Загальний фонд відображає доходи і видатки самого бюджету, а спеціальний, насамперед, – позабюджетні кошти бюджетних установ. Унікальність цього явища полягає в тому, що держава, не маючи змоги утримувати власні структури, забирає в них те, що вони заробили, виконуючи свої функції.

Тому роль фінансової інфраструктури в забезпеченні соціально-економічного розвитку полягає, перш за все, не в тому, що потрібно врахувати реґіональні особливості соціально-економічного розвитку, хоча це також важливо, а в тому, щоби процесу соціально-економічного зростання, який намітився останнім часом, надати більшої динамічності та сприяти консолідації суспільства. Однак така консолідація вимагає приведення у відповідність об'єктивно необхідної фіскальної, економічної, соціальної і політичної значущості оподаткування на макрорівні з суб'єктивним сприйняттям податку індивідуальним платником як зазіхання на приватну власність.

Невипадково під впливом сучасних економічних умов, соціальних вимог і ресурсних обмежень питання ефективності державного управління виходить на перший план наукової та суспільної уваги. Епіцентром кола інтересів у сфері оподаткування став податок з доходів фізичних осіб [4: 27-28].

Протягом XX ст. податок з особистих доходів громадян зайняв чільне місце в податкових системах різних країн світу. Він став тим фіскальним інструментом, який притаманний високій культурі державності з витонченим механізмом функціонування, що потребує від платників і збирачів свідомого ставлення до своїх прав та обов'язків. Формуванню останнього суттєво сприяє чітке розуміння суб'єктами податкових відносин суті та механізму функціонування податку з доходів громадян. Ці питання та їх розвиток проаналізовані у фінансовій літературі [3].

Проте, як справедливо зауважує Андрущенко В. Л., головну інтригу знання про прибуткове оподаткування в XX ст. склали навіть не власне податки цього типу як плід людського розуму, а суспільні умови функціонування податкових систем, вплив на них соціально-економічного середовища. Стосовно податків наука фінансів полягає в адміністративно-організаційному вмінні забезпечувати максимум державних доходів при нейтралізації негативних ефектів оподаткування на процеси господарювання та стан економіки [2: 165]. Тому, враховуючи, що протягом 1998–2003 рр. частка прибуткового податку з громадян у податкових надходженнях зведеного бюджету України невпинно збільшувалася – з 16 до 24% відповідно [12], актуальність дослідження цієї проблематики не зменшується [1: 8].

3. Оподаткування фізичних осіб

Результативна співпраця фахівців із фінансових питань та аналіз практичної діяльності відповідних державних структур втілилися у прийнятті 22.05.03 р. Закону України №889-IV «Про податок з фізичних осіб». Швидкі темпи опрацювання депутатами Верховної Ради України проекту Закону та його прийняття переконують у реальності досягнення задекларованих українським урядом цілей щодо реформування системи фінансово-економічних, у тому числі податкових, відносин у країні. При цьому відзначимо наявність багатьох переваг у новому механізмі оподаткування доходів громадян. У їхньому переліку: жорсткіший облік і, відповідно, контроль за можливістю ухилення від оподаткування; спрощення податкових ставок; усунення подвійного оподаткування доходу громадян податком і внесками за обов'язковими видами державного соціального та пенсійного страхування; стимулювання розвитку іпотечного житлового кредитування; поступовість уведення закону в дію; зближення ідеологій оподаткування доходів населення та підприємств тощо.

З іншого боку, обмеженість часу на глибоке опрацювання тексту такого фундаментального закону, акценти в дискусіях, наукових публікаціях і періодичних статтях здебільшого на перевагах запропонованих змін [9], а також зосередження уваги на зменшенні доходів місцевих бюджетів і необхідності компенсації таких втрат [6] не дали змоги повною мірою критично оцінити законодавчі новації. Недоліки новоприйнятого закону можуть дійсно зумовити труднощі не лише у формуванні доходів місцевих бюджетів, а й у взаємовідносинах між платниками податків, їхніми працедавцями та податковими органами.

Насамперед, відзначимо дотримання традиції щодо визначення термінів, які вживають у законодавчому акті. Одразу привертає увагу трактування податку з доходів фізичних осіб. Суть податку, як це подано в пп. 1.13 – «плата фізичної особи за послуги» – передбачає визначення напрямків його використання, а саме: з надання послуг платникові та пов'язаним із ним особам відповідною територіальною громадою, тобто за рахунок коштів відповідного бюджету місцевого самоврядування. Таким чином, податок з доходів фізичних осіб повинен повністю (у 100%-ому розмірі) зараховуватися саме до цього бюджету місцевого самоврядування. І тут виникає суперечність із Бюджетним кодексом України, а саме зі статтями 64-66, згідно з якими прибутковий податок з громадян (його замінив податок з доходів фізичних осіб) зараховують у відповідних співвідношеннях до бюджетів місцевого самоврядування, районних і обласних бюджетів.

Конкретизація послуг, які надає фізичній особі територіальна громада, дала б змогу послабити таку суперечність. Якщо йдеться про послуги, які є результатом реалізації делегованих державою повноважень органам місцевого самоврядування, то зарахування податку з доходів фізичних осіб до доходів районних і обласних бюджетів, що враховують при розрахунку обсягу міжбюджетних трансфертів, є виправданим і логічним. Якщо ж фізичні особи платять за послуги, що надає територіальна громада та її керівні органи в межах власної владної компетенції, обґрунтованим є включення податку з доходів фізичних осіб до доходів бюджетів місцевого самоврядування, які не враховують при розрахунку обсягу міжбюджетних трансфертів.

Через це виникає завдання чітко окреслити коло видів послуг, за надання яких фізична особа сплачує територіальній громаді плату у вигляді податку з власних доходів. Звичайно, автори не стоять на позиції необхідності жорсткого прив'язання будь-якого податку, в тому числі податку з доходів фізичних осіб, до конкретного суспільного блага, що його одержує платник податку. Навпаки, вважаємо, що такий підхід є кроком назад у розвитку податкової теорії та практики. Адже багаторічна практика довела нежиттєздатність розуміння податку як плати за конкретну послугу держави, в тому числі, через розвиток напрямків і видів послуг, фінансованих за рахунок загальносуспільного фонду коштів – бюджету. Крім того, поступове ускладнення суспільного життя не дає змоги провести однозначну незмінну межу між благами загальнодержавного та місцевого значення. Тому, на наш погляд, доцільно було б уточнити визначення податку з доходів фізич-

них осіб як плати фізичної особи за послуги, що надає їй територіальна громада в межах власної та делегованої правової компетенції.

У зв'язку з цим констатуємо, що, на жаль, новоприйняті законодавчі норми в частині оподаткування доходів фізичних осіб не внесли ясності та не усунули проблем щодо справедливості розмежування відповідного податку між бюджетами територіальних громад (місцевими бюджетами одного рівня) у випадку неспівпадання місця проживання та місця одержання доходів платника податку. Наведене в пп. 1.13 трактування податку з доходів фізичних осіб з урахуванням визначення податкової адреси фізичної особи (пп. 1.14) дає змогу багатозначно тлумачити адресність зарахування цього податку:

- до бюджету територіальної громади, на території якої фізична особа має місце постійного проживання;
- до бюджету територіальної громади, на території якої фізична особа має місце переважного проживання;
- до бюджету територіальної громади, на території якої перебуває особа, що утримує цей податок.

Не виникає запитань у випадку, коли всі вказані позиції щодо одного й того ж платника збігаються. Проте, який бюджет матиме право на дохід у формі податку з доходів фізичних осіб, якщо місця реєстрації, постійного проживання та трудової діяльності абсолютно не збігаються? Відповідь на це запитання ні Бюджетний кодекс України, ні Закон України «Про податок з доходів фізичних осіб» не дають. Відповідь формує багаторічна практика, яка склалася в Україні. Тобто, у випадку сплати податку з доходів несамозайнятих осіб його зараховують до бюджету за місцем реєстрації працедавця – юридичної чи фізичної особи. Тому, враховуючи специфіку національної системи реєстрації місця проживання громадян, а також з метою усунення можливих суперечностей щодо права на дохід у вигляді податку з доходів фізичних осіб, вважаємо за доцільне законодавчо закріпити чинний стан справ із бюджетом – його одержувачем. Зауважимо, що частково – щодо роботодавців-фізичних осіб – це питання вирішено в пп. 16.3.3 Закону, що розглядається.

У зв'язку з цим доцільно доповнити пп. 16.3.4 необхідністю контролю за правильністю та своєчасністю сплати податку податковим органом за місцезнаходженням не тільки юридичної особи або її уповноваженого підрозділу, а й фізичної особи – за податковою адресою, або за місцем реєстрації як податкового агента.

Для того, щоб захистити місцеві органи влади від суттєвої втрати запланованих надходжень у формі податку з доходів фізичних осіб через непрогнозовану зміну протягом бюджетного року місця реєстрації підприємства-працедавця, доцільно внормувати один із таких заходів:

- введення до переліку субвенцій, передбачених Бюджетним кодексом України, цільового трансферту на подолання негативних наслідків від зміни місця реєстрації платників податків;
- забезпечення незмінності бюджету-одержувача податків до кінця бюджетного року при перереєстрації працедавця за іншою юридичною адресою.

Недостатньо коректною щодо першого податкового періоду, на наш погляд, є його характеристика, подана в другому абзаці пп. 1.7. Так, при виплаті доходу, наприклад, 31 числа місяця звітний податковий період триватиме один день. Іншими словами, початок і кінець податкового періоду в цьому випадку збігатимуться. Справедливішим є визначення податкового періоду як періоду трудової діяльності, за який (а не протягом якого) одержано доходи.

Окреме зауваження виникає щодо використання термінів «нарахований дохід» і «виплачений дохід». При ознайомленні з текстом Закону складається враження, що у випадку оподаткування доходів фізичних осіб ці поняття є ідентичними. Можливо, це припустимо, коли йдеться про попередження ухилення від оподаткування, недопущення різниці між нарахованими та виплаченими доходами. Проте в окремих випадках таке рівноцінне вживання слів позбавлене сенсу. Наприклад, у пп. 3.4 йдеться про нарахування «доходів у будь-якій негрошовій формі». Але ж нараховувати доходи можна тільки за допомогою вартісного вимірника, яким є гроші. Тому логічною була б заміна в пп. 3.4 слова «нарахування» словом «виплата».

Виникають сумніви щодо дієвості законодавчого положення про включення до загального місячного оподатковуваного доходу «доходу, отриманого платником податку від його працедавця як додаткового блага у вигляді вартості використання житла, інших об'єктів матеріального або нематеріального майна, наданих платнику податку в безоплатне користування, за винятком, коли таке надання зумовлене виконанням платником податку трудової функції чи передбачене нормами трудового договору (контракту)» (пп. 4.2.9.а). Адже, щоб мінімізувати податкові платежі, працедавці можуть ввести до форми трудового договору (контракту) як стандартну умову надання найманим працівникам саме в безоплатне користування тих чи інших об'єктів матеріального чи нематеріального майна. Тоді вказане законодавче положення буде спрацьовувати тільки щодо працедавців-неплатників податку на прибуток підприємства щодо наданого в користування автотранспорту. Тому вважаємо, що з позиції економічної ефективності та соціальної справедливості доцільно позбутися винятків, передбачених зазначеним підпунктом.

Передбачене Законом включення суми фінансової допомоги до загального місячного оподатковуваного доходу громадян практично реалізує рівнозначність підходів до визначення об'єкта оподаткування доходів як фізичних, так і юридичних осіб. Вказане законодавче положення, на наш погляд, набуло б ще більшої ваги, якби було доповнене тлумаченням терміну

«фінансова допомога», що вжитий у тексті. Можливо, воно ідентичне до визначення фінансової допомоги, наведеного в пп. 1.22 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств». Проте в такому випадку, крім інших неузгодженостей, включення безповоротної фінансової допомоги як «суми коштів, переданої платнику податків згідно з договорами дарування» до загального місячного оподатковуваного доходу громадян суперечить зазначеним у статті 14 умовам оподаткування доходу, отриманого платником податку як подарунок. Значно точніше трактуванню суті фінансової допомоги, одержаної фізичною особою від її працедавця як додаткового блага, відповідає термін «поворотна фінансова допомога». Тому доцільно, використавши традиційний підхід, у Законі України «Про податок з доходів фізичних осіб», характеризуючи термін «фінансова допомога», зробити посилання на пп. 1.22.2 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств».

Варто відзначити, що в Законі наявні й інші упущення щодо визначення тих чи інших термінів (наприклад, «самотня матір (батько)», «регресні виплати»), які на практиці можуть викликати суперечливе трактування та, відповідно, створювати протиріччя у взаємовідносинах платників із державними податковими органами.

Наведена в пп. 3.1.3 складова об'єкта оподаткування резидента – «доходи з джерелом їх походження з України, які підлягають кінцевому оподаткуванню при їх виплаті» – по суті, входить до загального оподатковуваного доходу, запропонованого в пп. 1.6: «загальний оподатковуваний дохід складається з доходів, які підлягають кінцевому оподаткуванню при їх нарахуванні (виплаті)». Через це пп. 3.1.3 можна вважати дублюванням пп. 3.1.1, 3.1.2, тому потреба в ньому відсутня. Аналогічне зауваження стосується і пп. 3.2.3, тобто об'єкта оподаткування нерезидента.

Умова щодо розмірів об'єкта податку, викладена в пп. 3.4, фактично вводить підвищений рівень оподаткування доходів, які виплачують у негрошовій формі. При цьому рівень підвищення формується за механізмом прогресії, аналогічним до того, який діяв щодо акцизного збору до 2000 р. [10], – чим вищою є ставка податку ($С_п$ у коефіцієнті), тим вищий рівень оподаткування доходів у негрошовій формі.

Запровадження такого механізму потребує теоретичного обґрунтування критеріїв оптимальної податкової політики, наприклад, з позиції економічної ефективності та соціальної справедливості. Цілком зрозумілою є мета обмеження в національній економіці негрошових розрахунків, у першу чергу з найманими працівниками, шляхом уведення відповідного коефіцієнта. Проте відзначимо, що працедавець у цьому випадку відіграє роль податкового агента, тобто розміри податку з доходів фізичних осіб і відповідних нарахувань на заробітну плату із застосуванням даного коефіцієнта лише збільшують його валові витрати. Цим самим зменшується прибуток працедавця і, відповідно, податок на прибуток. Таким чином, економічний інтерес працедавців щодо скорочення негрошових розрахунків із найманими працівниками при застосуванні положень пп. 3.4 розглядуваного Закону тільки

послаблюється. З іншого боку, на наш погляд, це також порушує принцип соціальної справедливості щодо громадян, які одержують доходи в менш ліквідній формі.

Тому з метою усунення таких диспропорцій доцільно обмежити рівень валових витрат працедавця, пов'язаних із виплатою доходів найманим працівникам у негрошовій формі, тобто їхнім грошовим еквівалентом, визначеним за звичайними цінами без застосування коефіцієнта. Цей захід також дасть змогу скоротити необґрунтовані витрати державного бюджету через зменшення податку на прибуток підприємств.

Схвально можна оцінити спробу законодавця врахувати витрати на утримання громадянами об'єктів нерухомості шляхом зменшення прибутку від їх продажу на 10% у розрахунку за кожен рік володіння ними. Проте одночасно постає питання щодо обґрунтування розмірів такої знижки. Відповідно до формули, наведеної в пп. 11.2.1, прибуток від продажу об'єкта нерухомості, який перебував у власності платника податку 11 років, становитиме 0 грн. незалежно від розмірів доходу, отриманого внаслідок відчуження об'єкта нерухомості, та витрат, яких зазнав платник податку у зв'язку з придбанням такого активу. З економічної точки зору, цей підхід фактично передбачає для фізичної особи відшкодування авансованого основного капіталу протягом 11-річного періоду. Порівняння такого терміну з терміном амортизації відповідної (першої) групи основних фондів підприємства, що є суб'єктом податку на прибуток, складається не на користь останнього. Згідно з пп. 8.6 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств», річна норма амортизації першої групи основних фондів становить 5%, а з 1 січня 2004 р. – 8%, що, відповідно, у 2 і 1,25 раза менше, ніж 10%-на річна «амортизація» об'єктів нерухомості громадян. Тобто в даному випадку можна констатувати неоднозначність підходів до оподаткування доходів юридичних і фізичних осіб.

При цьому також відсутня чітка позиція органів місцевого самоврядування щодо дотримання інтересів із формування їхніх доходів у формі податку з доходів фізичних осіб від операцій з продажу або обміну об'єкта нерухомості. Йдеться про те, що «сума податку з такого прибутку [прибутку від вищезазначених операцій] не може бути меншою, ніж сума мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня року, в якому відбувається відчуження такого об'єкта нерухомості». Прийнятним таке положення є щодо прибутку, який після застосування формули (тобто при перевищенні доходів над витратами або протягом 10-річного періоду володіння об'єктом нерухомості) матиме позитивне значення. Але чи стосується вислів «з такого прибутку» збитку, причина якого об'єктивна? Логічною є негативна відповідь. Але, враховуючи вагомість фіскальних мотивів у побудові взаємовідносин між платниками податків і державними податковими органами, виникає реальне побоювання щодо дієвості такої відповіді. Тому, на наш погляд, слушним буде внесення чіткості в розглянуте законодавче положення.

Також потребує додаткових уточнень положення щодо фактично пільгових умов оподаткування доходів від операцій, пов'язаних з об'єктами нерухомого майна, площа яких не перевищує 100 кв. м (пп. 1.1.1). Адже на цих 100 кв. м можуть проживати одна або десять осіб, відповідно, різними будуть економічні та соціальні вигоди від набуття чи, навпаки, втрати права власності на таке житло.

Щоб не прирівнювати цінні папери, випущені органами місцевого самоврядування, до інших видів цінних паперів, а також стимулювати ініціативу та розвиток місцевого самоврядування, доцільно передбачити внесення доходів, одержаних платником податку від розміщення ним коштів у такі цінні папери, доходи від яких не включають до загального місячного або річного доходу (пп. 4.3.3).

Виконання умови щодо визначення вартості придбаного інвестиційного активу за ціною придбання, не нижчою від ціни проданого інвестиційного активу (пп. 9.6.4), може призвести до штучного завищення витрат платників податку і відповідного зменшення інвестиційного прибутку, а це не в інтересах формування доходів місцевих бюджетів. Отже, варто таке положення із Закону виключити.

Крім того, відсутні достатньо обґрунтовані підстави позбавляти місцеві бюджети коштів через неякісну роботу працівників органу Державного казначейства України, який не перебуває в підпорядкуванні органів місцевого самоврядування (пп. 20.4.3). Оскільки і Державна податкова адміністрація України, і Державне казначейство України є установами однакового рівня компетенції та повноважень, логічно штрафні (фінансові) санкції за бездіяльність органу Державного казначейства України щодо повного або своєчасного повернення суми надміру сплаченого податку з доходів фізичних осіб стягувати на таких самих умовах, які застосовують щодо податкового органу, тобто у безспірному порядку з бюджетного рахунку, призначеного для утримання відповідного органу Державного казначейства України.

Також у Законі не вирішено питання щодо механізму застосування загального порядку щодо повернення значних сум податку з доходів фізичних осіб за відсутності реальних джерел доходів чи їх ретельного (невиявленого) приховування. Це може призвести до легального ухилення від сплати податку з таких доходів громадян, як, наприклад, суми, сплачені працедавцем на користь закладів освіти у рахунок компенсації вартості фахової підготовки чи перепідготовки платника податку – найманої особи за профілем діяльності чи загальними виробничими потребами (пп. 4.3.20).

Дотримання одного з принципів побудови та призначення системи оподаткування – принципу доступності – вимагає спрощення формулювання окремих підпунктів Закону. Наприклад, потребує додаткового тлумачення зміст законодавчого положення, викладеного в пп. 4.2.4.в, а саме: який показник не має перевищувати суми місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленої на 1 січня звітного податкового року, помноженої на 1,4 та округленої до найближчих 10 грн., – чи розмір суми

страхових внесків, сплаченої працедавцем-резидентом за свій рахунок за договорами довгострокового страхування життя або недержавного пенсійного страхування платника податку, чи нарахована таким працедавцем сума заробітної плати платнику податку.

Подібне запитання виникає і щодо можливості включення до складу податкового кредиту члена сім'ї платника податку першого ступеня споріднення суми страхових внесків при самостійному страхуванні тих самих ризиків, що застраховані платником податку (пп. 5.3.5). Адже в тексті Закону не вказано однозначно, чи стосується 50%-ве обмеження щодо врахування вказаної суми за страховими договорами, укладеними на користь такого члена сім'ї. Логіка механізму оподаткування, в тому числі застосування податкового кредиту, підказує, що це не так. Проте нечіткість формулювань дає змогу по-різному тлумачити норми Закону, а цього в правовій державі не повинно бути.

У результаті проведення остаточного розрахунку з платником податку, який припиняє трудові відносини з працедавцем, можливе виникнення суми переплати, що перевищує суму податкового зобов'язання, нарахованого за останній звітний період. Проте, хто в такому випадку одержуватиме відшкодування з бюджету – безпосередньо платник податку за наслідками звітного податкового року чи працедавець, який за рахунок власних коштів поверне громадянинові переплату, – з тексту Закону (пп. 6.5.5) теж незрозуміло.

Заперечення викликають окремі положення щодо оподаткування доходів, отриманих за договорами довгострокового страхування життя та недержавного пенсійного страхування.

По-перше, малообґрунтованим є розмір такого об'єкта оподаткування – 60% від суми одноразової страхової виплати чи суми регулярних і послідовних виплат.

По-друге, обмеження щодо віднесення до переліку витрат, дозволених до включення у податковий кредит, сум витрат платника податку на сплату за власний рахунок страхових внесків за договорами довгострокового страхування життя та недержавного пенсійного страхування, введене положеннями пп. 5.3.5, з одночасним оподаткуванням страхових виплат суперечить принципу однократності утримання податку з одного й того ж об'єкта (у даному випадку – коштів платника податку, які акумулюють у недержавному пенсійному фонді або фонді довгострокового страхування життя). Якщо ж урахувати, що середня тривалість життя громадян України протягом 1999–2000 рр. тільки у мешканців м. Києва перевищує рубіж у 70 років [6: 71], то в підсумку можна стверджувати, що розглянуті умови оподаткування таких доходів фізичних осіб є перешкодою на шляху реформування системи пенсійного забезпечення та розвитку страхового ринку в Україні.

Аналогічне враження справляють положення Закону, наведені в пп.4.3.32.б та статті 15. Фактично виплата страхових відшкодувань за дого-

ворами страхування майна прирівняна ними до продажу такого майна, якщо платник податку не замістить втрачену вартість. Можливо, такі умови й були би прийнятними в демократичній державі, якою є Україна. Проте вимоги, які висувають щодо термінів і об'єктів заміщення, є нереальними. Адже в окремих випадках у платників податків можуть бути відсутніми або потреба, або можливості щодо відновлення старого чи придбання нового, аналогічного втраченому, майна, наприклад, витворів мистецтва, предметів антикваріату або будинку.

Положення щодо заборони надання доброчинної чи спонсорської допомоги органам державного управління та органам місцевого самоврядування або створеним ними благодійним фондам чи іншим неприбутковим організаціям, або – за їх дорученням – третім особам (пп. 9.7.7), на наш погляд, не є положенням прямої дії розглядуваного Закону, тому в його тексті воно зайве.

Однією з позитивних характеристик цього Закону варто вважати впорядкування податкових пільг і можливість пропорційної зміни їхнього розміру при зміні бази нарахування, тобто розмірів мінімальної заробітної плати. Але звертає на себе увагу відсутність колишньої пільги на дітей віком до 18 років без урахування статусу їхніх батьків. Зрозуміло, що такий захід продиктовано необхідністю скорочення податкових пільг. Однак необхідно враховувати, що жодних цільових державних допомог на утримання та виховання дітей старших трьох років звичайна (тобто середньостатистична) українська сім'я не отримує. Тому виникають сумніви щодо соціальної справедливості та рівності при оподаткуванні, тобто формуванні однакових загальних доходів громадян, які не мають дітей і які мають одну-дві дитини віком до 18 років.

Аналогічні сумніви викликає законодавче положення про фактичну неможливість застосування будь-яких податкових соціальних пільг громадянами, які отримують доходи як самозайняті особи (пп. 6.3.3). Звичайно, є підстави вважати, що неможливість отримання такої податкової пільги не буде вирішальним фактором при прийнятті підприємницьких рішень, проте і стимулом підприємницької чи іншої незалежної професійної діяльності теж не слугуватиме. З іншого боку, громадянам надають податкові пільги, передбачені пп. 6.1.2, відповідно до того чи іншого їхнього соціального статусу. Тому неможливість їх отримання через заняття незалежними видами діяльності наводить на думку про певну дискримінацію таких громадян із вказаної причини.

Таким чином, намагання удосконалити систему податкових пільг, результати якої закріплені в розглядуваному Законі, вже з першого погляду викликають суттєві зауваження. Вони посилюються при спробі моделювання окремих ситуацій, що можуть виникнути на практиці.

Для прикладу розглянемо ситуацію з правом на одержання нецільової доброчинної (матеріальної) допомоги. Згідно із пп. 9.7.3, не включати її розмір до загального місячного оподатковуваного доходу дозволено особі,

яка протягом звітного податкового місяця отримала заробітну плату в розмірі, що не перевищує суми місячного прожиткового мінімуму для працездатної особи, встановленого на 1 січня звітного податкового року, помноженої на 1,4 та округленої до найближчих 10 гривень. Цій умові відповідають вихідні дані першого прикладу: заробітна плата – 510 грн., матеріальна допомога – 365 грн. У цьому випадку сума страхових внесків до соціальних фондів становитиме 12,75 грн. (510 × 0,025), а розмір податку з доходів фізичної особи – 33,83 грн. ((510 – 237 – 12,75) × 0,13).

В іншому випадку, за всіх інших умов, фізичній особі нараховано заробітну плату, яка тільки на 10 грн. перевищує обмеження: заробітна плата – 520 грн., матеріальна допомога – 365 грн. Тоді сума страхових внесків до соціальних фондів становитиме 13,00 грн. (520 × 0,025), а розмір податку з доходів фізичної особи – 113,36 грн. ((520 + 365 – 13) × 0,13).

Різниця у нарахованих доходах – 10 грн., а розмір податкового навантаження на фактично отримані доходи в другому випадку в 3,4 раза більший. При цьому громадянин, який не має права на податкову соціальну пільгу, отримує на 69,78 грн. менше доходів.

З іншого боку, такими можуть бути втрати місцевих бюджетів, якщо працедавці, оптимізуючи податкові платежі, дещо (у розглянутому прикладі – на 10 грн.) занижуватимуть рівень заробітної плати при її нарахуванні. Тому, на наш погляд, упереджуючи такі та подібні дії платників податків і їхніх податкових агентів, необхідно насамперед оптимізувати перелік й умови застосування податкових соціальних пільг.

Введення соціальної пільги застосовують тільки до зарплати і прирівняних до неї виплат. Більше того, цю пільгу застосовують лише до певної суми зарплати. До одержуваної суми вище прийнятого розміру пільгу не застосовують.

Проте проблеми законодавчого характеру не дали можливості встановити розмір прожиткового мінімуму на 2004 р., що призведе до невизначеності бази використання коефіцієнта 1,4. Важливо, що соціальну пільгу надають виключно за одним основним місцем роботи.

Якщо переслідують мету суттєвого скорочення податкових пільг, у тому числі при оподаткуванні доходів фізичних осіб, то доцільно було б залишити лише податкову соціальну пільгу, передбачену пп. 6.1.1, причому незалежно від того, якими видами діяльності займається фізична особа. Інші ж податкові пільги, наведені в пп. 6.1.2, 6.1.3, раціональніше та економічно ефективніше було б трансформувати в цільові дотації, які б отримували відповідні категорії громадян згідно із встановленими пріоритетами державної соціальної політики.

Дотримання останніх зумовлює й наступну пропозицію. З переліку одержувачів стипендії, яку не включають до загального місячного оподатковуваного доходу, а саме: учнів, студентів, ординаторів, аспірантів, ад'юнктів

– доцільно виключити три останні позиції, або він логічно має бути доповнений докторантами (пп. 4.3.26).

Таким чином, певне ускладнення окремих елементів податку з доходів фізичних осіб, порівняно з прибутковим податком з громадян, та відсутність апробації норм прийнятого Закону, на наш погляд, лежать в основі багатьох питань, які виникають після критичного ознайомлення з його текстом. Проте є підстави вважати, що мету даного наукового дослідження, а саме – виявлення нечітких, суперечливих положень Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» та внесення пропозицій щодо їх покращення з можливим наступним роз'ясненням або врахуванням державними органами при розробці та вдосконаленні відповідних законодавчо-нормативних актів, прийняття яких передбачено цим Законом, – зрештою буде досягнуто.

Література

1. Амоша О., Вишневський В. До питання про оцінку рівня податків в Україні // Економіка України. – 2002. – № 8; Бодюк А. В. Визначення показників податкоспроможності населення // Фінанси України. – 2003. – № 1; Бодюк А. В. Методика аналізу динаміки показників прибуткового податку з громадян // Фінанси України. – 2002. – № 9; Василевська Г. В. Податкова політика у регулюванні економічного зростання // Фінанси України. – 2003. – № 2; Кириленко О. П. Місцеві бюджети України (історія, теорія, практика). – К.: НІОС, 2000; Луніна І. О. Державні фінанси України у перехідний період. – Харків: Форт, 2000.
2. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). – Львів: Каменяр, 2000.
3. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в XX столітті: (Теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів). – Львів: Каменяр, 2000; Лєкарь С. І. Податок, який стосується всіх // Фінанси України. – 1999. – № 5; Соколовська А. М. Прибутковий податок з громадян в Україні // Наукові праці НДФІ. – 2000. – № 9; Сутормінa В. М. та ін. Держава – податки – бізнес: (із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки): Монографія В. М. Сутормінa, В. М. Федосов, В. Л. Андрущенко. – К.: Либідь, 1992; Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов: Учеб. пособие. – М.: ИНФРА-М, 1996.
4. Андрущенко В. Л. Фіскальне адміністрування як наука і мистецтво // Фінанси України. – 2003. – № 6.
5. Буряченко А. Є., Палій М. П. Удосконалення фінансового механізму місцевих бюджетів // Фінанси України. – 2003. – № 9.

6. Грановський В. Про податок з доходів фізичних осіб // Урядовий кур'єр. – 2003. – 17 липня. – № 130; Нагребецька І. Змінюватися, щоб змінювати // Урядовий кур'єр. – 2003. – 8 липня. – № 123.

7. Зайцева Л., Польська І. Тенденції соціального розвитку реґіонів України. // Економіка України. – 2003. – № 5.

8. Лєкарь С. Оподаткування доходів фізичних осіб: що і як удосконалювати // Урядовий кур'єр. – 2001. – 1 листопада. – № 200; Павленко В. Шляхи удосконалення обліку та оподаткування доходів громадян України // Матеріали науково-практичної конференції «Проблеми та шляхи розвитку податкової системи України», м. Ірпінь, травень 1998 р. / Держ. податкова адмін. України, Укр. фін.-екон. ін-т. / Ред. П. В. Мельник. – Ірпінь: 1998; Синчак В. П. Забезпечення соціальної справедливості при оподаткуванні доходів працівників сільськогосподарських підприємств. // Економіка АПК. – 2002. – № 11; Скрипник А. Про співвідношення неоподатковуваного мінімуму та ставки на прибуток громадян України. // Вісник НБУ. – 2001.– № 5.

9. Лук'яненко В. Уряд і парламент кардинально реформують прибутковий податок // Урядовий кур'єр. – 2003. – 3 квітня. – № 62; Лєкарь С. Нове в оподаткуванні доходів фізичних осіб // Вісник податкової служби України. – 2003. – № 28.

10. Луніна І. О. Державні фінанси України в перехідний період. – К., 2000.

11. Положення п. а) ст. 4 Декрету Кабінету Міністрів України від 26.12.92 р. № 18-92 «Про акцизний збір» до введення в дію Закону України від 18.11.99 р. № 1243-XIV.

12. Розраховано за: Максюта А. А., Чугунов І. Я. Показники виконання бюджету у 1999 році // Фінанси України. – 2000. – № 6; Чугунок І. Я., Луценко Р. В. Основні підсумки виконання бюджету у 2002 році // Фінанси України. – 2003. – № 5.

13. Сорос Джордж. Криза глобального капіталізму. Відкрите суспільство під загрозою. – К.: Основи, 1999.

14. Федосов В., Опарін В., Льовочкін С. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями. – К., 2002.

Стаття надійшла до редакції 12 січня 2004 р.